

TUOMO ALHOJÄRVI – MIKKO KAINULAINEN

Jälkikapitalistinen yrittäjyyskasvatus: Kriitiikin umpikujat ja toisintekemisen mahdollisuus

Alhojärvi, Tuomo – Kainulainen, Mikko. 2025. JÄLKIKAPITALISTINEN YRITTÄJYYSKASVATUS: KRITIIKIN UMPIKUJAT JA TOISINTEKEMISEN MAHDOLLISUUS. *Kasvatus* 56 (1), 72–86.

Yrittäjyyskasvatus on saanut kasvavaa huomiota osakseen sekä opetuskäytäntönä että tutkimuskohteena. Suomessa kriittinen tutkimus on nostanut esiin perusteltuja huolenaiheita yrittäjyyskasvatuksen ideologisista painotuksista ja ristiriitaisista vaikutuksista; kuitenkin kriitiikin anti vaihtoehtoisten opetuskäytäntöjen ja toimintamallien suhteen on jäänyt vähäiseksi. Etsimme syitä yrittäjyyskasvatuksen kriitiikin ja pedagogisten sovellusten väliselle kuilulle keskittyen suomenkielisen kriittisen tutkimuksen performatiiviseen, todellisuutta muokkaavaan työhön. Tutkimme teoreettis-metodologisia umpikujia, joita kriittinen tutkimus tuottaa nojattessaan tietokykykapitalismin ja uusliberaalin hallinnan käsitteisiin: Yhtäältä yrittäjyyskasvatuksen talous näyttäytyy kriittisessä tutkimuksessa yksioikoisen kapitalistisena maisemana. Toisaalta kysymys vallasta palautuu vallitsevaksi ja määrääväksi ymmärrettyyn hallintaan, mikä ei ruoki toimijuuden eläviä mahdollisuuksia. Vaikka kriittinen yrittäjyyskasvatus tutkimus tuottaa arvokkaita yhteiskunnallisia diagnooseja, se ei kykene yhtä monipuolisesti tunnistamaan toisintekemisen mahdollisuuksia. Muotoilemme vaihtoehdon kriitiikin umpikujille lähtien liikkeelle feministisen talousmaantieteen alalla kehitetystä moninaisen talouden lähestymistavasta. Se tarjoaa tulkintoja taloudesta ja vallasta, jotka auttavat hahmottamaan heterogeenista keskinäisriippuvuutta ja jokapaikkaista toimijuutta. Korostaen yrittäjyyskasvatuksen tulkinnanvaraisuuden vaikutuksia luonnostelemme suuntaviivoja toimintatavalle, joka avartaa yrittäjyyskasvatuksen talouskäsitystä ja konkretisoi kasvatuskäytäntöjen potentiaalia.

Asiasanat: kriitikki, moninaiset taloudet, talouskasvatus, tietokykykapitalismi, uusliberaali hallinta, yrittäjyyskasvatus

Johdanto

Miten yrittäjyyskasvatusta voi lähestyä kriittisesti mutta kuitenkin käytännönläheisesti? Tätä pohtii Koskela (2020) kuvauksessaan siitä, kuinka hän yläkoulun musiikinopettajana päätyi toteuttamaan yrittäjyyskasvatusta. Yrittäjän päivänä hän katsoi oppilaidensa kanssa sähköpostiin saapuneen, yrittäjyyttä hehkuttavan aamunavausvideon. Tämän jälkeen luokassa pohdittiin monipuolisesti yrittäjyyden kiinnostavia ja haastavia puolia, mutta opettajaa videon yrittäjyyspuhe jäi mietityttämään. Musiikinopettaja tunnisti oppilailleen näyttämänsä yrittäjyyttä käsitelleen videon uusliberalistisen painotuksen, joka ”ehdollistaa oppilaita talouden rakenteille” (Koskela 2020, 183) niiden kyseenalaistamisen sijaan. Opettajana Koskela oli opetussuunnitelman velvoittama toteuttamaan yrittäjyyskasvatusta, mutta toivoi sille demokraattisempaa, kriittisempää ja toimijalähtöisempää perustaa. Kuvaus tarjoaa välähdyksen siitä, kuinka talouden, opetuskäytäntöjen, toimijuuden ja kritiikin juonteet kohtaavat opettajan arjessa. Voidaankin kysyä, millaisia käytännöllisiä resursseja on tarjolla kriittisen yrittäjyyskasvatustyön (ks. Berglund & Verduijn 2018) tekemiseksi?

Yrittäjyyskasvatuksen suosio eri koulutusasteilla on tulkinnasta riippuen joko valtavan innostava tai huolestuttava kehityskulku. Yhtäältä yrittäjyyskasvatuksen koulutuspoliittisen agendan keskiössä on jo vuosikymmenien ajan ollut yrittäjien ja yritysmuotoisen liiketoiminnan lisääminen (esim. Luukkainen & Toivola 1998, xi; Sirén 1994; ks. myös Koskinen & Puustinen 2022). Esimerkiksi yrittäjyyskasvatukseen keskittyvän YES-kehittäjäverkoston esittämässä näkemyksissä kyse on asennekasvatuksesta, jolloin ”yrittäjyyskasvatus on lapsille ja nuorille suunnattua kasvatusta, jonka tavoitteena on edistää myönteistä asennetta yrittäjyyteen” (YES 2023). Samalla yrittäjyyskasvatuksen pyrkimykseksi on muodostunut uudenlaisen kansalaisuuden ja minuuden muovaaminen. Näitä tavoitteita on nimitetty ulkoiseksi yrit-

täjyudeksi (liiketoiminnallinen yrittäjyys) ja sisäiseksi yrittäjyudeksi (liiketoiminnallisen yrittäjän idealisointi mallina yksilön asenteille ja toimintatavoille). Molemmat ovat osa yrittäjyyskasvatuksen koulutuspoliittista linjaa (ks. esim. Harni & Pyykkönen 2018; Koskinen & Puustinen 2022; OKM 2017).

Toisaalta yrittäjyyskasvatuksen suosion varjopuolia analysoimaan on kehitetty monipuolista kriittistä tutkimusta (ks. Ilonen, Peltonen, Laalo & Hietanen 2023). Tutkimuskentästä voidaan poimia suomenkielisiä monografioita ja kokoomateoksia, jotka käsittelevät yrittäjyyskasvatusta eri koulutustasoilla (Brunila, Onnismaa & Pasanen 2015a; Ikonen 2006; Komulainen, Keskitalo-Foley, Korhonen & Lappalainen 2010) tai yrittäjätapaistumista yleisempänä ajan henkenä (Pyykkönen 2014; Vähämäki 2009), väitöskirjoja (Harni 2022; Laalo 2020; Korhonen 2012; Koskinen 2022; Parkkari 2019) sekä runsas nippu artikkeleita. Peltonen, Niiranen, Ikäheimonen ja Oikkonen (2021, 20–21) toteavat jopa katsauksessaan, että ”suomalaisia yrittäjyyskasvatustutkijoita voitaneen pitää kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen edelläkävijöinä”.

Kriittisyys tarkoittaa Peltosen ym. (2021, 18) mukaan sitä, että tutkimus ”ottaa kantaa erityisesti siihen, missä määrin yrittäjyyskasvatusta käytetään ajamaan yhteiskunnallisia tavoitteita, siihen, kuka päättää näiden tavoitteiden oikeellisuudesta sekä siihen, miten nämä tavoitteet määrittävät ja mihin ne ohjaavat yksilöä yhteiskunnan osana”. Esimerkiksi Harnin (2022, 17) kritiikki ei kohdistu niinkään yrittäjyyskasvatukseen sinänsä vaan sen näennäiseen luonnollisuuteen tai välttämättömyyteen. Toisin sanoen kriittiseksi mielletty tutkimus pyrkii kontekstualisoimaan yrittäjyyskasvatuksen ilmiöitä historiallisesti ja yhteiskunnallisesti sekä arvioimaan yrittäjyyskasvatuksessa välittyviä arvoja ja valtasuhteita.

Tässä artikkelissa tutkimusongelmamme muodostaa tämän kiistämättömän ja vireän kritiikin niukka heijastuminen käytännön työotteisiin ja opetusmenetelmiin. Yrittäjyyskasvatus lävistää koulutus- ja kasvatustasoja

(LOPS 2019; POPS 2014; ks. myös OKM 2017), mutta sen kritiikki tuntuu olevan sitoutunutta käytännön pedagogiikasta erilliseen tutkimusperinteeseen ja oikeuttamisperustaan. Näin esimerkiksi Ikosen (2006) hahmotelmat yrittäjyyskasvatuksesta kansalaiskasvatuksen ilmenemismuotona, demokratiakasvatuksen aisaparina tai mediakritiikin harjoittamispaikkana eivät tunnu saaneen merkittävää vastakaikua.

Osallistuvaa, toimintatutkimuksellista työotetta (ks. Heikkinen & Kauko 2023) ei kriittisen yrittäjyyskasvatuksen piirissä juurikaan harjoiteta, eivätkä kriittiset tutkijat tunnu merkittävästi etsivän välineitä yrittäjyyskasvatuksen määrittelemiseksi ja harjoittamiseksi toisin. Esitämme, että osasy tähän puutteeseen löytyy kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen teoreettis-metodologisista painotuksista. Kysymme, millaisia yrittäjyyskasvatuksen toiminnallista toisinaajattelua vierastavia piirteitä suomenkielisestä kriittisestä tutkimuksesta on eroteltavissa ja millaisella lähestymistavalla yrittäjyyskasvatuksen opetuskenttää voitaisiin lähestyä hedelmällisemmin – pitäen kiinni kritiikin oivalluksista vailla sen pedagogista toimijuutta rajoittavia painotuksia? Artikkelin painopiste on teoreettisissa ja metodologisissa pohjatyöissä.

Rakennamme näkökulmamme niin kutsutun moninaisen talouden (*diverse economy*) viitekehyksen varaan (ks. Gibson-Graham, Cameron, Healy & Talvikallio 2019; Gibson-Graham & Dombroski 2020). Feministisen talousmaantieteen piiristä kumpuavan lähestymistavan keskiössä on talousmuodoiltaan ja käytännöiltään kirjavana maisemana, jota lähestytään eettisestä neuvottelusta ja kollektiivisesta toisintekemisestä lähtien. Australialais-amerikkalaisen tutkijajakson Katherine Gibsonin ja Julie Grahamin (kirjoittajanimi J. K. Gibson-Graham) työn pohjalta syntynyt lähestymistapa haastaa monia talouteen liittyviä itsestäänselvyyksiä, kuten oletuksia kapitalististen talousprosessien jokapaikkaisuudesta ja eettisten, vaihtoehtoisten taloustoimijoiden harvalukuisuudesta. Talousajattelu on lähes-

tymistavassa performatiivista eli se osallistuu kuvaamiensa todellisuuksien tuotantoon (Gibson-Graham 2006a, 2008), ja keskeistä on kehystyksiä ja suhtautumistapoja muokaten löytää olemassa olevasta todellisuudesta uusien mahdollisuuksien runsautta.

Käytämme yrittäjyyskasvatukseen kytkeytyen käsitettä jälkikapitalismi, jonka kaksoismerkitys alleviivaa performatiivisten tulkintojen osuutta ilmiöiden kehkeytymiseen (ks. Alhojärvi & Tuomikoski 2022). Yhtäältä termi tarkoittaa kapitalismin uusinta vaihetta, jossa tiedon, verkostojen, affektien ja potentiaalien elementit nousevat entistä keskeisempään rooliin, ollen synonyyminä esimerkiksi tietokykykapitalismin käsitteelle. Toisaalta jälkikapitalismia käytetään tarkoittamaan kapitalismin jälkeistä todellisuutta, jossa muutokset yltyvät yhteiskunnan syvimpiin rakenteisiin. Näennäisen samasta ilmiökentästä on näin ollen mahdollista eritellä varsin vastakkaisia todellisuuksia. Millaisia perusteita on kehystää yrittäjyyskasvatusta hyvin erilaisin tavoin, ja millaisia eriäviä, osin ristiriitaisiakin mahdollisuuksia eri tulkinnat voivat tarjota?

Gibson-Grahamin (2008) ajattelussa vastuu talouden performatiivisesta tulkinnasta merkitsee 1. yksioikoistavien talousdiskurssien kritiikkiä, 2. talouden moninaisten todellisuuksien kartoittamista sekä 3. yhteistyötä oikeudenmukaisempien ja kestävämpien talouksien eteen. Käymme läpi yrittäjyyskasvatuksen kritiikin tapoja kehystää tutkimiaan ilmiöitä suhteessa tietokykykapitalistiseen talouteen sekä yrittäjäsujekteja kasvattavaan, uusliberaaliin hallintavaltaan. Esitämme, että nämä kriittisen tutkimuksen teoreettis-metodologiset painotukset rajoittavat mahdollisuuksia edistää ja kehittää toiminnallisia työotteita yrittäjyyskasvatuksen opetukseen. Muotoilemme myös moninaisen talouden näkökulmasta juontuvia teoreettisia ja pedagogisia mahdollisuuksia yrittäjyyskasvatukseen.

Talouden umpikuja: Yrittäjyys tietokykykapitalismin kontekstissa

Sekä yrittäjyyskasvatuksesta innostuneen että siihen kriittisesti suhtautuvan lähestymistavan taustalla on jaettu näkemys talouden perustavanlaatuisista muutoksista kohti yhä tietointensiivisempää ja verkottuneempaa vaihetta. Yhtäältä yrittäjyyskasvatuksen kenttä nähdään reaktionä talouden muuttuneeseen dynamiikkaan sekä koulutuksen proaktiivisena yrityksenä pysyä mukana jälkiteollisessa kehityksessä (ks. esim. Kyrö 1997). Toisaalta keskeistä on käsitteellistää talouden muutosta jälkifordistisena tai tietokykykapitalistisena vaiheena (ks. esim. Brunila ym. 2015a; Harni 2022, 26–30; Viren 2019) – siis jälkikapitalismina edellä kuvatussa, ensimmäisessä merkityksessä (ks. esim. Ylöstalo, Anttila, Berg & Härmä 2018).

Yrittäjyyskasvatuksen kritiikeissä huomioidaan talouden lisääntynyt valta koulutuksessa ja kasvatuksessa sekä tuon talouden muutokset tietointensiiviseen ja verkottuneeseen suuntaan. Esimerkiksi Keskitalo-Foley, Komulainen ja Naskali (2010) ovat todenneet koulutuspolitiikkaa aiemmin ohjanneen kansallisuusaatteen tai tasa-arvoajattelun tilalle tulleen enenevästi managerialistisen hallinnon menetelmät muokkaamaan opetusta vastaamaan talouden tarpeita. Usein yrittäjyyskasvatuksen kritiikki kulminoituukin kysymykseksi eitaloudellisen sivistyksen ja yrittäjämuotoisen talouden kamppailusta kasvatuksen sisältöjen ja arvojen määrittäjänä eri koulutusaloilla. Harni ja Pyykkönen (2018, 294) esittävät peräti ”yrittäjyyden kansalaisuuseetoksen” saaneen Suomessa jalansijaa kasvatus- ja koulutusalan diskursseissa, joita eivät ole aikaisemmin merkittävästi ohjanneet liiketoiminnalliset tai muuten taloudelliset lähtökohdat. Naskalin (2010b, 266) mukaan yliopiston erot muusta yhteiskunnasta ovat hämärtyneet talouden tultua ”yliopistoa määrittäväksi opiksi” ja yliopiston tarkoitukseksi on muodostunut uusliberalistisen yhteiskunnan edellyttämien kuluttajakansalaisten rakentaminen.

Tämä koulutusasteelta ja -sisällöistä toiseen leviävä kehityskulku on usein syy sille, miksi yrittäjyyskasvatuksen asema on sen kriitikoiden näkökulmasta niin keskeinen. Kriittisissä analyyseissä toistuu ajatus globaalisti vallitsevan kapitalismin muutoksesta, jossa korostuu yhä enemmän yksilökeskeinen riskinotto, kilpailu, affektiivinen ja kokemuksellinen tuotanto, verkostomainen yhteistyö sekä kaiken läpäisevä taloudellistunut, yksilöllistynyt ja kilpailullinen puhe sosiaalisesta ja inhimillisestä pääomasta sekä investoinneista tulevaisuuteen. Tällaisessa kognitiivisessa eli tietokykykapitalismissa (Brunila ym. 2015a) ihminen persoonallisuuksineen ”on yritys, joka pyrkii luomaan arvoa investoimalla pääomaansa tuottavilla markkinoille” (Vähämäki 2009, 213; ks. myös Virtanen 2006) kouluttautumalla, verkostoitumalla sekä rakentamalla subjektiviteettiansa ja aloitteellisuuttansa. Eri koulutustasoilla ja niitä yhteen sitovassa opiskelupolussa (niin kutsuttu ehjä polku, Parkkari 2020) korostuu tarve kehittää oppimaan oppimisen, verkostomaisen työskentelyn ja resilienssin kykyjä sekä yleisesti ottaen tarve olla näistä asioista tohkeissaan (ks. Jokinen 2015).

Tietokykykapitalismissa on siten kysymys perustavammasta muutoksesta kuin tiedon uudesta asemasta taloudessa. Tietokykykapitalismia on kuvattu ”taloudellisten järjestelmien historiallisen kehityksen” viimeisimmäksi vaiheeksi (Viren & Vähämäki 2015, 34): teollisessa kapitalismissa rahaa tuotetaan tuottamalla tavaroita, mutta nyt tuotetaan rahaa tietämisen ja ihmisten tuotannon avulla. Tavoitteena on tuottaa ja ylläpitää ihmisen potentiaalia, joka voi suuntautua joustavasti erilaisiin arvon tuotannon prosesseihin sekä palautua notkahduksista ja pettymyksistä nopeasti. Keskeistä on tietynlainen subjektiviteetti, jossa korostuu itsensä ja muiden kohtelemisen inhimillisenä pääomana ja jolla on arvoa tuottajana sekä ”minäyrittäjänä” jatkuvissa koulutusinvestoinneissa. (Viren & Vähämäki 2015, 31.)

Brunilan, Onnismaan ja Pasasen (2015b, 12) mukaan tietokykykapitalismille keskeistä on se, että ”tavallaan koko elämä pannaan töihin”;

erilaisten töiden sisältöön ja muotoon kuuluu enenevästi tietokykyjä eli kommunikatiivisia vaateita ja verkostotyötä, työ- ja vapaa-ajan rajojen hämärtymistä, yksilöllistäviä ja kilpailullisia elementtejä, jatkuvia investointeja itsensä kehittämiseen sekä yhä epävarmempaa tulevaisuushorisonttia, prekaariutta (ks. Jokinen, Könönen, Venäläinen & Vähämäki 2011). Minäyrittäjien tuotanto edellyttää jatkuvaa koulutusta, jonka luonne niin ikään muuttuu jatkuvan verkostoitumis- ja yksilöimisvaateen sekä elinikäisen oppimisen välttämättömyyden kautta projektien jatkumoksi.

Keskeistä monissa kriitikeissä on yrittäjyyskasvatuksen näkeminen tietynlaisena prototyypinä ja kokeilukenttänä laajemmille ilmiöille. Yrittäjyyskasvatuksen käytännöissä aineellistuu piirteitä, jotka näyttäytyvät pääoman arvontuotannon kannalta lupaavimpina. Kyse on ”yrityksen ideologiasta”, ”jossa kaikkea elämänpiiriä [...] alkaa suunnata yhä enemmän markkinointumien ja liiketaloudellinen ajattelu”; tarkkailemme toisiamme tietoisina omasta korvattavuudestamme ja pyrimme sopeutumaan ”taloustalkoohenkisesti” (Brunila & Mononen-Batista Costa 2010, 208). Harnin ja Pyykkösen (2018, 282) mukaan yrittäjyys on ”kansalaissubjektiviteetin” muoto, itsen yrittäjyyttä ja elämän ajattelemista yrityksen kaltaiseksi, mikä vaatii erityisesti tietynlaisen oikean asenteen kasvattamista. Virenin (2019, 146) mukaan subjektiviteetin tuotannon tavoitteena on, että jopa parisuhdekumppanin, päivähoitopaikan tai koulutuspaikan valinnassa toimitaan yrittäjärationaalisen logiikan mukaan ihmispääoman tuoton maksimoimiseksi.

Tietokykykapitalismin ja koulutuksen tiivis yhteys auttaa ymmärtämään kriittistä suhtautumista sekä ulkoisen että sisäisen yrittäjyyden kasvatukseen. Ei ole kysymys vain siitä, että liike-elämän intressit (ulkoinen yrittäjyys) näkyisivät liikaa koulutuksessa ja kasvatuksessa tai veisivät painopisteitä kauas sivistyksestä, kansalaistaidoista tai kriittisestä ajattelusta. Pikemminkin tuotetaan ja edellytetään minäyrittäjyyttä (sisäinen yrittäjyys)

mutta samanaikaisesti se myös kahlitaan ja rajataan yleisempään tuotantorakenteeseen, jonka osasina joudumme toimimaan ja elämään. Esimerkiksi Virenin (2019) kriitikkissä kyse ei ole suinkaan yrittäjyyden tyrmäämisestä. Yksityisyrittämisen vapauttavat puolet suhteessa palkkatyöhön ovat selvät, mutta vapautta varjostavat esimerkiksi kvyttömyys revetä joka suuntaan vaatimusten ja mahdollisuuksien mukana sekä riskien kaatuminen yrittävien yksilöiden niskaan. Hajottavat vaikutukset ovat voimakkaasti sukupuolittuneita, rodullistuneita ja muilla tavoin erottelevia (ks. Keskitalo-Foley ym. 2010; Naskali 2010a).

Kapitalismikeskeisyys yrittäjyyskasvatuksen kriittisessä tutkimuksessa

Kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus on onnistuneesti tuonut esiin tietokykykapitalistisen talouden viimeaikaisten muutosten herättämiä huolenaiheita. Kuitenkin tällä tulkintakehyksellä on varjopuolensa. Gibson-Graham (2006b, xxi) analysoi kriittistä poliittisen talouden tutkimusta ja kehittää kapitalismikeskeisyyden (*capitalocentrism*) käsitteen kuvaamaan kapitalististen talouden muotojen ensisijaistamista muiden kustannuksella kiinnittäen huomiota ”kapitalismin ajallis-tilalliseen umpikujaan”: kapitalismin ymmärtämiseen kaiken taloudellisen toiminnan itsestään selvänä ydinalueena ja globaalisti vallitsevana muotona. Tällaista taloutta määrittävät tiedetyt systeemiset piirteet ja mekanismit sekä sen kehitystä määräävät valtasuhteet (ks. myös Gibson-Graham 2008). Kapitalismikeskeisessä diskurssissa ainoastaan kapitalistiset taloudet nousevat esille ja merkittäviksi kaikkien muiden jäädessä teoreettiseen, empiiriseen ja poliittiseen marginaaliin (Alhojärvi 2020).

Miten kapitalismikeskeisyys toimii yrittäjyyskasvatuksen kriittisessä tutkimuksessa ja millaisin vaikutuksin? Keskeistä on tietokykykapitalismin ajattelemisen ainoaksi tai ainakin parhaiten yrittäjyyskasvatuksen suosiota selittäväksi taloudelliseksi kontekstiksi, jonka selitysvoinan takaa sen ajallinen ja tilallinen

vallitsevuus. Toisin sanoen yrittäjyyskasvatuksen kritiikin moninaisia ja tapauskohtaisia kohteita yhdistää niiden sijoittuminen yhteen ja samaan kapitalistiseen aikaan. Yrittäjyyskasvatus on näin analysoitavissa toimintana ”myöhäiskapitalismin aikakaudella” ja ”osana nykyistä yhteiskunnallistaloudellista eetosta” (Harni 2022, 15, 17). Sekä aikakaudelle että nykyiselle eetokselle yhteistä on niiden jaettuus ja vallitsevuus; osamme on olla kapitalismissa positioistamme ja haluistamme riippumatta. Sikäli kuin merkitseviä, aidosti erottavia eroja ihmisten välillä on, niiden paikka on jossakin muualla kuin taloudessa – tai ne syntyvät ja muovautuvat aina ensisijaisesti suhteessa kapitalismiin.

Kriittistä tutkimusta kuitenkin motivoi tarve osoittaa talouden historiallinen ja tilallinen kontingenssi eli ei-vääjäämättömyys ja ei-välttämättömyys (esim. Harni 2022; Pyykkönen 2014). Näin syntyy kiintoisa jännite: Yhtäältä tavoitteena on osoittaa, että tietokykykapitalismi kontekstina on poliittisesti ja yhteiskunnallisesti tuotettu, jatkuvaa työtä vaativa projekti, jonka tekijät on selitettävä ja analysoitava. Toisaalta, koska tämä järjestelmä oletetusti hallitsee taloutta, kritiikki olettaa aidosti merkittävät, laadulliset erot aina jonkin toisaalle, toisille aikakausille. Tällöin kritiikin kohtalona on aikalaisdiagnoosi pyrkien historiallistamaan yhteiskunnallista tilannetta, jonka se on ensin itse oletanut verrattain homogeeniseksi ja verrattoman hallitsevaksi. Talouksien olemassa olevat, samanaikaiset erot on pyyhitty pois kuvasta (ks. Massey 2005). Tietokykykapitalismina ymmärretyt talouden olemassaolo edellyttää jatkuvaa, paikantunutta uusintamista – mukaan lukien diskursiivista tunnistamista ja toistoa – mikä ei kiteydy kriittisessä tutkimuksessa kysymykseksi sen tietämisen performatiivisista ristiriidoista ja toisintekemisen tiedollisista edellytyksistä.

Tietokykykapitalistisen arvontuotannon tilallinen laajuus ja kokonaisvaltaisuus yhdistyy sen laadulliseen hellittämättömyyteen, jossa tuotanto ulottuu inhimillisen

kokemuksen sisimmille ja intiimeimmille alueille. Kuten Viren ja Vähämäki (2011, 44) kirjoittavat, ”[n]ykyisin kapitalismi on kietonut sisäänsä koko maapallon eikä ulkopuolta tässä fysikaalis-tilallisessa mielessä enää ole olemassa.” Koska fysikaalisena ymmärretty tila on heidän mukaansa kapitalismin täytämä, täytyy arvontuotannon etsiä laajentumismahdollisuuksia virtuaalisesta tilasta: ihmisten sosiaalisuudesta, potentiaalista, elämästä itsestään. Tämä johtaa kriittiset tutkijat menetelmälliseen epäilyyn, joka kohdistuu kaikkiin nykykapitalismista ja minäyrittäjyydestä kertoviin ihmiselämän ilmiöihin. Palveleeko tämä jokapaikkainen epäily – joka tuottaa herkeämättä ympärilleen niin järjestelmällisiä, yhteen kietoutuneita ja piiloisia ongelmia, että ratkaisuyritykset on tuomittu epäonnistumaan – kritiikin lisäksi myös yhteistoiminnallista pedagogisointia?

Uhkana tietokykykapitalismin kritiikeissä onkin eräänlainen metodologinen toisteisuus. Seuraten esimerkiksi Sedgwickiä (2003, 135) voidaan ajatella, että yhteiskuntateorioissa on aina itseään toistavia piirteitä, koska niissä on kysymys valikoinnista ja huomion kohdistumisesta tiettyihin asioihin muiden kustannuksella. Tietokykykapitalismin vallitsevuus, joka muodostuu sekä tilallisesta ekstensiivisyydestä että laadullisesta intensiivisyydestä, on kuitenkin omiaan tuottamaan ”vahvasti tautologisia” (Sedgwick 2003, 135) vaikutuksia. Tietokykykapitalistisia piirteitä on määritelmällisesti tunnistettavissa mistä tahansa ja missä hyvänsä prosessissa.

Tällainen kehystäminen saattaa parhaimmillaan tuottaa tunteen, että hahmotamme kokonaisuutta kriittisesti ja kykenemme (teoriassa) organisoitumaan. Pedagogiikan kannalta ongelmana kuitenkin on se, että käytännössä kapitalismin uusimman vaiheen tunnistaminen ja sanoittaminen ei tarjoa juurikaan välineitä talouden tekemiseksi toisin – varsinkaan muusta kuin altavastajaan roolista käsin (ks. Gibson-Graham 1999).

Kasvatus hallintana: Toimijuuden poistaminen

Muutuva kapitalismi asettaa siis talouden lähtökohdat, joiden avulla yrittäjyyskasvatuksen kritiikki ymmärtää yrittäjyyttä. Vastaavasti kasvatuksen keskeisempänä teoreettisena peilipintana toimii hallinta, jolla viitataan yrittäjyyskasvatukseen kriittisessä tutkimuksessa erityisesti Foucault'n (2010) sekä Millerin ja Rosen (2010) kehittelemiін ajatuksiin modernin vallan toiminnasta. Keskeistä on yhteiskunnan kokonaisuus, jonka valtakäytännöissä on tapahtunut perusteellisia muutoksia: vallan hajautumista siten, ”että suorasta lakien noudattamiseen perustuvasta *hallinnosta* on vähitellen siirrytty erilaisin tekniikoin toteutettuun *hallintaan*” (Keskitalo-Foley ym. 2010, 18). Koska vallitseva hallintamentaliteetti on irtautunut hyvinvointivaltioaatteesta ja korostanut yksilöllistä vastuunottoa ja oma-aloitteellisuutta, tutkimuksessa puhutaan uusliberaalista hallinnasta (Korhonen 2012, 23). Hajautettua ja sisäistettyä valtaa harjoitamme kukin itse, mutta emme suvereenina ja itseriitteinä vaan hallinnan läpäiseminä subjekteina. Näin ladattu kasvatuskäsitys tekee kuitenkin ennalta tyhjiksi yritykset muotoilla pedagogisesti ja toiminnallisesti orientoitunutta työtettä yrittäjyyskasvatukseen. Yrittäjyyskasvatukseen nykyisellään jo sisältyvä toimijuus ikään kuin tiedetään pois, kuulumattomiin ja näkymättömiin, tai se asetetaan altavastajaan ja poikkeustapauksen asemaan.

Laalo ja Jauhiainen (2019) puhuvat hienovaraisista vallankäytön tekniikoista, joiden ylläpitämiseen hallinnan kohteena olevat itse aktiivisesti, usein tiedostamattaan, osallistuvat. Vaikka näin ymmärretty hallinta onkin hajautunutta ja sisäistettyä, siinä kuitenkin säilyy ajatus vallitsevasta järjestyksestä, joka saa käyttöönsä uusia tekniikoita. Hallinta on ”yhtäältä auktoriteettien harjoittamaa laskelmointia, joka erilaisin tekniikoin ja totuuksiin pyrkii kontrolloimaan autonomisten subjektien käyttäytymistä” muokaten ”uskomuksia, haluja ja pyrkimyksiä”. Toisaalta se toimii (näennäisen)

autonomisten toimijoiden varassa edellyttäen ”yksilöitä, jotka ovat vapaita ja vastuullisia ja kykenevät kontrolloimaan itseään ja toisiaan”. (Laalo & Jauhiainen 2019, 95–96.) Harnin (2022, 34) mukaan tällainen ”[k]ehittyneissä liberaaleissa yhteiskunnissa” tyyppilinen ja vallitseva vallan muoto ”ei onnistuessaan voi perustua pakottamiseen tai kieltämiseen, vaan sen on toimittava yksilön vapauden ja tarpeiden nimissä”. Toisin sanoen toimijuus on keskeinen ehto – ei este – hallinnalle. Myös Korhonen (2012, 22) muistuttaa, että hallintaan kuuluu olennaisesti itsehallinta. Näin hallinnan ajattelussa korostuu (näennäisen) vapaa mutta juuri vapaudessaan hallintaan antaumuksella osallistuva subjekti.

Mitä tai keitä ovat nämä auktoriteetit hallinnan hienovaraisen tekniikoiden takana? Kysymys palautuu yhteiskuntamme jaettuun, moderniksi kutsuttuun aikaan ja siinä vallitsevaan uusliberalismiin, joka kytkeytyy hallinnan tapana tai suuntauksena likeisesti tietokykykapitalistiseen arvontuotantoon. Valtio ei suinkaan ole poistunut kuvasta vaan ottaa uutta, aktiivisesti tietokykykapitalismia edistävä ja uudistavaa roolia. Sitäkin laajempaa ja vallitsevampaa hahmottuu jonkinlainen ajan henki eli johtava ja hallitseva idea tai eetos, joka määrittää niin valtioiden kuin niiden puitteissa toimivien organisaatioiden ja yksilöiden toimintaedellytyksiä. Esimerkiksi Harni ja Pyykkönen (2018, 283) tutkivat yrittäjyyssetoksen kytkeytymistä ”nykyajan subjektia koskevaan tiedon ja merkityksen tuotannossa tapahtuvaan vallankäyttöön”. Nyky aika että siinä elävä subjekti ovat tiedettävissä ja määritettävissä yksikössä; subjektit luovivat ja muuntuvat diskurssien ristipaineissa, mutta toisiinsa kytkeytyneiden diskurssien ”kokonaisrakennelma[a] [...] ohjaa usein yksi hallitseva diskurssi”. Tämän tutkijat löytävät yrittäjyyssetoksesta, joka ”oikeuttaa ja vakiinnuttaa” tietynlaista ”ilmapiiriä” ja kertoo ”aina aikansa moraalikäsityksistä”. (Harni & Pyykkönen 2018, 283–284.)

Kritiikki tulee usein nyky aikaa kuvatessaan hämmäntävän lähelle sellaista historiallista

idealismia, jossa yksi idea vallitsee kerrallaan; kuitenkin sen motiivina on usein juuri tämän vallitsevan idean kontingenssin, ei-vääjäämättömyyden ja ei-välttämättömyyden paljastaminen. Esimerkiksi Harnille (2022, 35) keskeinen eetoksen käsite viittaa yrittäjyyskasvatuksen merkityksellistämisen tapoihin tietyssä yhteiskunnallisessa tilanteessa; sillä korostetaan historiallisen jatkuvuuden sijaan pikemminkin siinä tapahtuneita murroksia pyrkien ”osoittamaan, että kussakin ajassa esiintyvä eetos voisi yhtä hyvin olla toisenlainen”. Toisenlainen voi kuitenkin olla vain muistoa tätä historiallista tilannetta edeltävästä ajasta tai sitten tulla sen jälkeen, koska nykyisyys itsessään on lukittu yhdeksi ja samaksi. Herää kysymys, miten hyvin yrittäjyys-eetokseen ja sen mukaiseen hallintaan keskittyvä kriittinen tutkimus kykenee tunnistamaan ja sanoittamaan näistä eroavia ilmiöitä, saati refleктоimaan omaa kytkeytymistään ilmiöihin, joiden vallitsevuus on tutkimuksen lähtökohtainen oletus.

Kun uusliberaali hallinta on oletettu ja osoitettu ajan hengeksi, päästään metodologisiin kysymyksiin siitä, kuinka yrittäjyys-eetosta voidaan tutkia. Peltonen ym. (2021) jakavat suomenkielisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen kolmeen kategoriaan: oppimisen ja oppijan näkökulmaan, opettajan ja pedagogiikan näkökulmaan sekä institutionaaliseen näkökulmaan. Kriittisen tutkimuksen he asemoivat osaksi institutionaalista näkökulmaa. Tämä painotus onkin selvä kritiikin metodologioissa, jotka voittopuolisesti käsittelevät hallintaa erilaisina tekniikoina ja järkeilyn logiikoina, joita ensin kehitetään (yli)kansallisesti ja sitten jalkautetaan koulutukseen. Hallinnolisten dokumenttien ja käytäntöjen lisäksi ollaan paikoin kiinnostuneita siitä, miten ne kohtaavat opetuksen ja opiskelun käytännön (esim. Korhonen 2012; Laalo 2020). Kuitenkin kriittisen tutkimuksen katsannossa aloitekyky on institutionaalisilla toimijoilla sekä edistämisketoilla ja opetustyö näyttäytyy useimmiten reaktiivisena suhteessa ulkoapäin tulevaan yrittäjyys-eetokseen.

Esimerkiksi Korhonen, Komulainen ja Rätty (2012, 8) ovat osoittaneet, kuinka yrittäjyyskasvatuksen opettajat eivät yksiselitteisesti ota tai jätä yrittäjyyskasvatusta; opettajat tulkitsevat yrittäjyyskasvatuksen oppisisältöjä ja niihin sisältyviä arvoja omaehtoisesti, kriittisesti ja suhteessa muihin arvoperustoihin. Kuitenkin tutkijoiden näkökulmasta vallan ja muospaineiden suunta on selvä. Opettajien valta on valtaa suhteessa toisaalta lähestyvään eetokseen: yrittäjyyskasvatus ei suoraan uhkaa koulun perinteisten arvojen ja tehtävien jatkuvuutta mutta näyttää pakottavan opettajat argumentoimaan näiden puolesta ja toisinaan ”asettumaan kriittiseen positioon suhteessa ’perinteiseksi’ nimettyyn kouluun ja sen käytäntöihin” (Korhonen ym. 2012, 18). Tällöin palataan köydenvetoon koulutuksen sivistysideaalien ja markkinalähtöisen yrittäjyyskasvatuksen välillä niin, että jälkimmäinen edustaa muospainetta ja edellinen staattisuutta, perinteisyyttä. Opetuksen, opettajien ja opiskelijoiden tehtäväksi jää reagoida tavalla tai toisella annettuun valta-asetelmaan. Tämä on yksi tärkeä valtaulottuvuus yrittäjyyskasvatuksen ymmärtämiseksi, mutta on ongelmalista, jos kysymys vallasta pelkistyy kyseiseen asetelmaan.

Ongelmaa alleviivaa kriitikkojen tapa käsitellä toimijuutta. Esimerkiksi Keskitalo-Foley ym. (2010, 32) huomauttavat, että hallinnan teorioista on usein puuttunut sukupuolen ja muiden erojen lisäksi toimijuus, jolloin kohteet näyttäytyvät helposti erilaisin hallinnan keinoin muovattavina objekteina. Ratkaisuksi he tarjoavat feministisestä tutkimuksesta ammentavia toimijuuskäsityksiä, jotka kehystävät hallinnan ristipaineissa luovivia subjekteja toiminnan tiloista ja mahdollisuuksista käsin. Kuitenkin hallintavaltaan kiinnittynyt näkökulma asettaa tämänkin toimijuuden paikoilleen. Tässä asetelmassa ”toimijuutta ja vastavaltaa” voidaan harjoittaa (vain) siellä, missä hallitsevalta valan muodoilta ”jää aukkoja”. (Keskitalo-Foley ym. 2010, 34.) Näin kriittinen valtakäsitys paaluttaa varsin tarkat raamit tunnistettavissa olevalle vastavallalle tai toimijuudelle sekä

sille, mikä näiden suhde on vallitsevaksi oletettuun järjestykseen.

Yrittäjyyskasvatuksen kritiikki tulee tällä tavoin sanoittaneeksi toimijuutta kaksijakoisen mallin mukaisesti: valtaan joko mukaudutaan tai sitten se herättää vastarintaa. Vastavalta on alisteisessa suhteessa hallinnan vallitsevaan järjestykseen, joka määrittää sen toimintatilan. Kuten esimerkiksi Sedgwick (2003, 12) ja Barnett (2005, 9) kirjoittavat yksioikoistavien hallintakäsitysten kritiikkeissään, vaarana on valta-analyysin kaventuminen joko-taikysymykseksi ja toimijuuden keskialueiden, sen monitulkintaisuuden hämärtyminen. Erilaisin intressein toimivien verkostojen, kollektiivien ja tilanteisten kokoonpanojen sijaan saadaan abstraktia, totaalista aikatilaa vallitseva uusliberalismi ja sen tekniikat. Tämä on yhtä yksioikoinen ja voittamaton käsitys vallasta kuin tietokykykapitalismi on talouden luonteesta. Näin valtaa koskeva teoria voi tuottaa voimattomuutta olettaen kehkeytyviä logiikoita ja politiikkaa rajoittavia rakenteita. (Gibson-Graham 2008, 619.)

Yrittäjyyskasvatuskritiikkien subjekti kuvaa hyvin näitä ongelmia. Tämä subjekti esiintyy usein yksikössä ikään kuin aikansa kuvana, ja monikollisetkin toimijat käsitetään ensisijaisesti suhteessa (yhteen, vallitsevaan) valtamuodostelmaan. Esimerkiksi Laalo (2020, 59–60) muistuttaa, että hallinta edellyttää (näennäisen) vapaita yksilöitä: ”Vallan kohteena oleva subjekti on itseensä kohdistamiensa käytäntöjen eli itsetekniikoiden myötä myös aktiivinen vallankäytön osapuoli”, jolla on mahdollisuuksia myös vastarintaan ja normien haastamiseen (missä on valtaa, siellä on aina vastarintaakin). Kuitenkin, sikäli kuin subjektilla on mahdollisuus vapauteen, se on sidottu yrittäjyyskasvatuksen hallintavaltaan: ”Häntä ohjataan yritteliääseen käyttäytymiseen, mutta hän myös ohjaa siihen itse itseään”. (Laalo 2020, 94.) Näin ymmärretty subjekti on yksioikoinen, sillä häntä määrittää sisäisimpiä itsetekniikoita myöten suhde nimenomaan kaksijakoiseen valta-asetelmaan. Hän on lisäksi yksinäinen: yksilösubjekti eikä esimerkiksi eri tavoin tuot-

tavien ja rajoittavien, kilpailevien ja limittäisten, ristiriitaisten ja eri tavoin skaalautuvien vallan muotojen ja kehkeytyvien kollektiivien alati muuttuva ja monitulkintainen toimija (ks. Gibson-Graham 2006a; Healy, Özselçuk & Madra 2020). Pedagogiikka tyypistyy vallan ja vastavallan vuorotteluksi, jonka lupaama emansipaatio edellyttää sitä rajoittavan valtarakenteen diskursiivista uusintamista.

Vaarana siis on, että kriittiset tutkijat löytävät itsensä yhä uudestaan kaivamasta esiin uusliberaaleja hallinnan tekniikoita, jotka todentavat jo tiedetyt vallan järjestykset. Vastarinta kruunaa asetelman näyttäytymällä mikrotason irtiottona tai poikkeustapauksena vallitsevasta järjestyksestä. Entä jos taloudet ja vallat ymmärrettäisiin lähtökohtaisesti heterogeenisiksi? Entä jos yrittäjyyskasvatuksen toisenlaiset mahdollisuudet edellyttäisivät koko sen kriittisen viitekehyksen kyseenalaistusta, joka maalaa kuvan tietyllä tapaa hallitusta todellisuudesta? Vallan ja diskurssien analyysi, vallan reflektio, on aina myös osa valtakysymysten kenttää. Erilaiset valtateoriat tuottavat sekä erilaisia kuvauksia että erilaisia toimintamahdollisuuksia. On perusteltua kysyä, missä määrin jokapaikkaista hallinnallista valtaa identifioiva ja toimintamahdollisuudet sen ehdoilla rajaava tutkimus itse asiassa uusintaa tunnistamiaan ilmiöitä (ks. Gibson-Graham 2006b, 2008). Kysymys on siitä, miten performatiivisesta tiedosta kannetaan parhaiten myös pedagogista vastuuta, sillä, Naskalin (2010a, 98) sanoin, ”jollei kriittisyys muutu toiminnaksi, se jää hallinnan diskurssin sisälle sen tarvitsemana kriittisenä äänenä ja tulee näin vain vahvistaneeksi diskurssia”.

Kohti yrittäjyyskasvatuksen mahdollisuuksia: Moninainen talous

Yrittäjyyskasvatus on toistaiseksi merkittävä opetuksen sisältöjä ja menetelmiä eri koulutusasteilla määrittelevä käsite. Sen suosioon tuskastunut, sille selkensä kääntävä tai yksinkertaisesti parempia aikoja odottava näkökanta eivät kuitenkaan ole ainoita mah-

dollisia kriittisiä johtopäätöksiä tilanteesta. Ehdotamme vaihtoehtoista ajattelun ja pedagogiikan lähestymistapaa, joka etsii kritiikin arvokkaiden huomioiden pohjalta mahdollisuuksia toisinkasvatukseen. Tämä edellyttää talouden ja vallan uudelleen ajattelua, joka tekee pesäeroa suhteessa vallitseviksi oletettuihin tietokykykapitalismiin ja uusliberaalin hallinnan ilmiöihin, ottaa yrittäjyyden ja kasvatuksen moninaisuuden lähtökohdaksi ja viitoittaa kohti toiminnallista työtettä. Tämän lähestymistavan voi ymmärtää jälkikapitalistiseksi johdannossa esittelemässämme toisessa merkityksessä. Esittelemme Gibson-Grahamin ajatuksista kaksi yrittäjyyskasvatukseen soveltuva juonetta ja pohdimme alustavia ehdotuksia yrittäjyyskasvatuksen tekemiseksi toisin. Ensimmäinen liittyy lähestymistavan empiriseen, talouden ja toimeentulon moninaisia todellisuuksia kartoittavaan luonteeseen ja toinen sen yhteistoiminnalliseen painotukseen (ks. Gibson-Graham 2008). Kummassakin on kysymys vaihtoehtoista kapitalismikeskeisyyden rajaamalle todellisuuskäsitykselle.

Ensinnäkin moninaisen talouden lähestymistapa pyrkii kartoittamaan taloutta, joka on nimensä mukaisesti heterogeeninen, eron kirjoma ja tavattomasti monimuotoisempi kuin kapitalismikeskeisessä talousdiskurssissa. Taloutta voidaan tällöin esimerkiksi Savinotkon (2022) tapaan lähestyä keskinäisenä toimeentulona viitaten toimeentulomme ja toimeen tulemisemme yhteen kietoutumiseen. Moninaisen talouden kirjolle kuuluu usein väheksytyjä mutta eläviä käytäntöjä, kuten kotitalouksissa tehtävää palkatonta työtä, ilman rahavälitteisyyttä vaihdettavia tuotteita ja palveluita sekä yhteisvaurauden ja vertais- tuotannon monituisia käytäntöjä. Esimerkiksi työn, toimeentulon, vaihdon, huolenpidon, omistajuuden ja investointien monet ei-kapitalistiset muodot ovat olemassa, vaikka emme tietoisesti niitä sanoittaisi tärkeiksi ja huomion arvoisiksi (tai lainkaan talouden osiksi) (ks. Gibson-Graham ym. 2019). Lähestymistapa nostaa esille, kuinka jokainen ihminen osallistuu hyvin erilaisin logiikoin rakentuviin

talouden suhteisiin; niistä osa toimii kapitalistisen arvontuotannon ja valtasuhteiden mukaisesti, osa taas ei. Kysymys ei kuitenkaan ole vain toivottavien talouden muotojen esiin nostamisesta. Lähestymistapa muistuttaa myös, etteivät idealisoinnit esimerkiksi yritystoiminnan eheydestä päde aina ja kaikkialla. Esimerkiksi orja- ja pakkotyö ovat eläviä osia nykyistä globaalia työelämää. Alistus ja riisto ovat olemassa olevia talouden piirteitä siinä missä hoiva ja huolenpitokin.

Esimerkiksi yrityksiä on olemassa hyvin monenlaisia. Erilaisilla tuotantoyksiköillä on erilaiset juridiset ominaisuutensa, erilaiset toimintakulttuurinsa ja päätöksentekomallinsa. Lisäksi jokaisen kategorian sisällä on moninaisia tapoja organisoida arvoa synnyttävää työtä ja muuta toimintaa. Yksi yhtiö keskittyy voittojen tekemiseen keinoja kaihtamatta, toinen harjoittaa joka-asteista eettistä harkintaa ja sijoittaa ylijäämänsä työntekijöilleen tai hyväntekeväisyyteen. Yritys on myös organisaatioyksikkö, jossa kohtaavat erilaiset intressit ja pyrkimykset, erilaiset inhimilliset ja ei-inhimilliset toimijat. Jokaisessa yrityksessä on kysymys prosessista, jossa määritellään ylijäämien tuotannon, käytön ja jakamisen ehtoja ja kohteita sekä päätöksenteon periaatteita. Niissä myös suhteudutaan erilaisin tavoin laajempiin yhteiskunnallisiin sekä ekologisiin ilmiöihin ja ratkotaan, miten erilaisia yrityksen ulkopuolisia tekijöitä arvotetaan ja millaisia haittoja hyvitetään (ks. esim. Healy 2018; North 2016).

Moninaisen talouden näkökulmasta yritykset ovat mitä tahansa tuotantoyksikköjä, jotka synnyttävät ja ottavat jatkokäyttöön vaurautta (Cameron 2020; Gibson-Graham 2006a, 65–6): osakeyhtiöitä mutta myös tuottaja- ja kuluttajaosuuskuntia, perheyriityksiä, mikroyrityksiä, maatalouden harjoittajia, julkisesti omistettuja yrityksiä ja yhteiskunnallisia yrityksiä. Lavenettaessa hiukan katsetta voidaan esimerkiksi järjestöjä, kotitalouksia tai harmaan talouden epämuodollisia verkostoja ajatella samaan yrityskirjoon kuuluviksi organisaatioiksi. Jos nimittäin tyydymme pelkistämään yritykset

voittoa tavoitteleviksi, yksityisomisteisiksi yhtiöiksi, uusinnamme ideologisia käsityksiä siitä, missä ja kenen toimesta arvoa ja vaurautta luodaan – siitä, millaiset ja kenen taloudet ovat tuottavia tai tuottamattomia. Vaikka ajatus esimerkiksi kotitaloudesta yrityksenä voi olla outo ja ongelmallinen, voi se tästä katsannosta olla myös tapa suhtautua vakavasti kaikkeen sellaiseen tuotantoon, jossa tuotetaan palveluita ja hyödykkeitä mutta ei ensisijaisesti rahatai kilpailutalouden ehdoilla. Ajatusleikkinä se voi auttaa kyseenalaistamaan jokaista yrittäjyyskasvatuksen piirissä tehtävää yritysten ja yrittäjyyden rajausta. Kun talouden moninaista maisemaa liitetään opetukseen, voidaan opiskelijoiden ja oppilaiden omia keskinäisen toimeentulon muotoja tuoda pedagogisen reflektion ytimeen ilman niiden lähtökohtaista alisteisuutta kapitalismikeskeisille normeille (Gibson-Graham 1999).

Mononen-Batista Costa (2022, 12) lähestyy yrittäjyyttä tyhjänä merkitsijänä, ”joka tulee olemassa olevaksi, niin ajattelun kuin toiminnanakin kohteeksi, niissä käytännöissä, joissa sitä edistetään, määritellään ja tutkitaan”. Tätä ajatusta voidaan hyödyntää pedagogisesti tunnistamalla, miten moninaisia yrittäjyyden muotoja yhteiskunnassa on. Millaisena todellisuus näyttäytyisi, jos yrittäjyyden kirjolle mahdutettaisiin mitä erilaisimmat muodot ylistetyistä unohdettuihin, vaiettuihin ja epätoivottaviin? Tai jos sisäisen yrittäjyyden ristiriitaisuudet ja varjopuolet – esimerkiksi repeämisen, prekaariuden, riittämättömyyden ja epäoikeudenmukaisuuden kokemukset – toisi opetuksen ytimeen? Opetuksessa voidaan myös tutkia yhdessä yrityksiä, jotka asettavat muut arvot kuin rahamääräisen voiton toimintansa keskiöön: pienyrityksiä, joissa tehdään tietoisesti huonompaa tulosta, jotta voidaan tehdä mielekäästä ja yhteiskunnallisesti merkityksellistä työtä (Alhojärvi 2016), yrityksiä, joissa harjoitetaan ja innovoidaan demokraattisia toimintamalleja (Aho 2021) ja yrityksiä, joissa ekososiaalinen vaikuttamistyö määrittää kaikkia toimintatapoja (Kovanen 2021). Yrittäjyyskasvatusta

voidaan lähestyä täyttäen yrityksen tyhjää merkitsijää totuttua demokraattisemmilla ja solidaarisemmilla sisällöillä. Ne eivät ole utooppisia kuvitelmia vaan elävän talouden kovaa ydintä tässä ja nyt (ks. Gibson-Graham ym. 2019).

Toiseksi moninaisen talouden lähestymistapa keskittyy muutokseen. Jos talous ymmärretään kirjona erilaisia käytäntöjä ja prosesseja, joita määrittävät alati uudelleen muotoutuvat suhteet, eräs tätä kirjoa yhdistävä tekijä ovat ihmiset: erilaiset toimijat, kokijat ja reflektioijat erilaisissa tilanteissa ratkomassa keskinäisen toimeentulon kysymyksiä. Moninaisen talouden tutkimuksen keskiössä on eettinen neuvottelu, jolla tässä yhteydessä tarkoitetaan ”paikantuneita prosesseja, joissa yhteiselon ehtoja ja mahdollisuuksia tilanteisesti määritellään” (Savinotko 2022, 27). Tämä on kollektiivista toimintaa, koska talous muodostuu keskinäisriippuvuuden yhdistämistä ja erottamista toimijoista. Eettisyys ei tällöin viittaa hyvään tai toivottavaan vaan tietoiseen pyrkimykseen neuvotella talouksia paremmiksi (milloin mistäkin näkökulmasta ja arvomaailmasta) ilman oletusta suhteiden ennalta määrättyydestä tai rakenteiden luonnollisuudesta. Toimijuutta ei ylikorosteta niin, että kaiken ajateltaisiin olevan ihmisten omissa käsissä, vaan Gibson-Graham (2006a) korostaa, että yhteiselon eettinen neuvottelu tapahtuu aina erilaisten reunaehtojen ja paineiden alaisena. Niitä eivät määritä oletettu talous- ja valtajärjestelmän luonne tai logiikka vaan paikantuneet valtasuhteet, joita yhteistoiminta aina myös jossain määrin muuttaa.

Tästä juontuu pedagoginen pyrkimys tehdä mistä tahansa talouden tilasta ja tilanteesta eettisen neuvonpidon paikka: korostaa toimijoiden kykyä määritellä itse, vaikka aina rajallisesti, keskinäisen toimeentulon dynamiikkaa. Hyvin keskeinen merkitys on taloudesta käytettävällä kielellä; performatiiviseksi ymmärretty kieli on aina sotkeutunut talouden aineellisen todellisuuden kehkeytymiseen. Kysymys on siitä, miten kielen resurssit ja strategiat laajassa merkityksessä – tekstistä

ja puheesta uusiin mittareihin, audiovisuaalisista esityksistä arkistojen uudelleenluetaan – otetaan avuksi yhteiselon moninaisuuden ja yhteistoiminnan mahdollisuuksien hahmotamisessa (ks. Gibson-Graham 2020). Näin esimerkiksi Healy (2018) kuvaa, miten paljon liikumavapautta yritystoiminnassa on edistää voitontavoittelun sijasta yhteisvaurauden (*commons*) rakentamista ja millaisia konkreettisia vaikutuksia tällä voi olla yritystoiminnan yhteiskunnalliseen organisointiin. Kriittisestä näkökulmasta tarkasteltuna tällainen yritysten vastuuttaminen yhteiskunnallisesta muutoksesta on toki tiedettävissä epäonnistuvaksi, jos kapitalismi on teoreettisesti ennalta paalutettu ainoaksi olemassa olevaksi, hallitsevaksi ja aloitteellista valtaa käyttäväksi järjestelmäksi. Kuitenkin moninaisen talouden näkökulmasta voidaan yhtä hyvin kysyä, miten ja millä ehdoin yhteisvauraus voi vierauttaa yritystoimintaa suhteessa kapitalistisiin prosesseihin. Toisenlainen kieli ja kehystys voivat parhaimmillaan avartaa sitä, mikä on mahdollista.

Kapitalismikeskeisyyden hälveneminen merkitsee antautumista kasvatustilanteille, joissa talous voi todellakin muuttua ja itse asiassa aina muuttuukin – usein vähän, joskus enemmänkin. Tämä tarjoaa pohjan ajatella avoimemmalla kentällä yhteiskunnallisen muutoksen mahdollisuuksia, sen toimijoita ja liittoumia. Näin yrittäjyyskasvatuksen kritiikin kontingenssin eli ei-välttämättömyyden ja ei-vääjäämättömyyden käsite ei enää merkitse analyysin lopputulemaa vaan toisenlaisten mahdollisuuksien etsimisen lähtöpistettä. Sen on usutettava toisintutkimiseen, -tekemiseen ja -kasvatukseen: ”yrittäjyyskasvatuksen tehtävä on edistää taloudellista vapautta”. (Ikonen 2006, 87.)

Jokainen piste, jossa vakiintunutta yrittäjyyskasvatusta harjoitetaan, on myös mahdollisuus kehittää kriittistä reflektiota ja vaihtoehtoisia toimintatapoja. Oppimateriaaleille ja -diskursseille annetut kapitalismikeskeiset merkitykset eivät ole lopullinen totuus niistä; niitä voi lukea sekä hyödyntää myös kujeillen, kriittisesti ja vastakarvaan. Moninaisen talou-

den tutkimuksen harjoittama eroja esiin lukeva menetelmä (Gibson-Graham 2020; Savinotko 2022) voi tarjota hedelmällisen pedagogisen lisän, jonka avulla näennäisen yksittäisestä ja homogeenisestä talouden toimijasta avautuu sävyjä, monitulkintaisia kerroksia ja monisuuntaisia suhteita tarkasteltavaksi, vaikkapa ilmiölähtöisen oppimisen tai tiedonala-lähtöisen eheyttämisen kautta (ks. esim. Cantell 2015).

Paljon huomiota herättävät alustatalous-yritykset, kuten ruokakuljetus- tai majoitus-yritykset, tarjoavat kiinnostavan esimerkin, sillä niihin oppilailla ja opiskelijoilla on usein omakohtaisia kytköksiä. Nämä yritykset ovat kiinnostavasti lukuisten risteävien yhteiskunnallisten kehityskulkujen tuotteita, haastajia ja vahvistajia. Esimerkiksi alustayritysten yhteiskunnallinen vaikuttamistyö sekä suhde demokraattiseen päätöksentekoon ja verotukseen tarjoavat aineksia niiden tarkastelulle yhteiskuntaopin ja maantiedon aihepiirien kautta. Näin opetus yhdistyisi luontevasti esimerkiksi Ikonen (2006, 150–155) peräänkuuluttamiin mediakritiikin ja demokratiakasvatuksen sisältöihin. Samalla alustayritykset tarjoavat tilaisuuden tutkia ristiriitoja ja neuvotteluita, yrityksen sisäistä heterogeenista todellisuutta. Esimerkiksi ruokakuljetusyrityksissä korostuvat kysymykset työntekijöiden lainsäädännöllisestä asemasta, järjestäytymismahdollisuuksista ja rodullistetun työnteon arjesta tarjoavat hyödyllisiä empiirisiä ilmiökokonaisuuksia, jotka voivat avata eettistä ja yhteiskunnallista pohdintaa. Mukana kulkevat digitaalisen talouden ja kulutuksen opetusteemat mahdollistaen mediakritiikinkin.

Opettajankoulutuksen tasolla työn järjestäytymisen eri muotoja voi olla merkityksellistä pohtia suhteessa yritystoiminnan yhteiskunnallisuuteen. Monissa kouluissa yritysvierailut ovat tuttu käytäntö, mutta kuinka moni luokka on vierailut esimerkiksi ammatti-liitossa, alustatalouden rakenteellisia ongelmia analysoivassa kansalaisjärjestössä tai työntekijöiden itse omistamassa alustayrityksessä?

Lopuksi

Mononen-Batista Costa (2022, 9) on kysynyt tärkeitä kysymyksiä kritiikin orientaatioilta ja painopisteiltä: “Miksi [...] toistaa sitä, että tulevaisuus on lukittu? Toistaa, että valta toimii, korostaa sitä, että uusliberalistinen valta toimii ja tuottaa toimijuuksia, jotka eivät voi ’tehdä’ mitään”. Jaamme tämän huolen. Olemme pyrkineet tässä artikkelissa osoittamaan, kuinka yrittäjyyskasvatuksen kritiikki sitoutuu lähtökohdissaan painotuksiin, jotka rajaavat sen kykyjä ja haluja ottaa osaa kasvatuksen käytäntöihin. Erityisesti yhdistimme tämän tietokykykapitalistisen talouden ja uusliberaalin hallinnan performatiivisiin vaikutuksiin. Käsitteelliset rakenteet ja teoreettiset oletukset heijastuvat tutkimuksen teoreettisiin viittauspisteisiin, aineistonkeruun ja analyysin tapoihin sekä pedagogisiin sovelluksiin (tai niiden puutteeseen). Kriittisellä tutkimuksella on merkittävä arvo ja tehtävä, eivätkä esiin nostamamme ongelmat tee siitä tarpeetonta tai sen tuloksista epäosia tai -relevantteja. Kritiikki tarjoaa välttämättömän lähtökohdan yrittäjyyskasvatuksen yhteiskunnalliselle kontekstualisoinnille, ja sen puuttuessa pyrkimys toisintekemiseksi ei juuri eroa alalla niin yleisestä tohkeisuudesta (ks. Jokinen 2015).

Kuitenkin kritiikistä ammentavien opetusikäntöjen ja -työkalujen puute herättää kysymyksiä siitä, miten kriittistä tutkimusta on täydennettävä ja haastettava muunlaisin teoreettis-metodologisin valinnoin. Moninaisen talouden tutkimuksesta kumpuavat ehdotuksemme on muotoiltu tällaiseksi haasteeksi, joka kyseenalaistaa joitakin kritiikin yleistäviä ja abstrahioivia työkaluja löytääkseen vaihtoehtoisia reittejä opetusikäntöissä ja -tilanteissa toimimiseksi. Työ on vasta alussa, mikä ilmenee konkreettisten ehdotustemme luonnosmaisuuksena. Tällä hetkellä on tärkeää kysyä, millaisia monimuotoisia reittejä kritiikistä ammentava tutkimus voisi löytää käytäntöjen pariin ja miten sen on tässä onnistuakseen kyseenalaistettava omia oletuksiaan.

Käytännön opetus- ja kasvatustyössä on kysyttävä, millaisiin tilannekohtaisiin työkaluihin ja -otteihin yrittäjyyskasvatusta voidaan kulloinkin käsitellä. Sen lisäksi, että yrittäjyyskasvatuksessa ja sitä koskevassa tutkimuksessa tunnustetaan ja luodaan työkaluja teeman kriittiselle käsittelylle (Komulainen, Korhonen & Rätty 2013), opetukseen voidaan tuoda runsas kirjo keskinäisen toimeentulon todellisuuksia. Tähän työhön moninaisen talouden viitekehys tarjoaa oivaltavia työkaluja. Talouden subjektit, samoin kuin sen valtasuhteet, ovat aina heterogeenisiä, ristiriitaisia täynnä. Tästä lähtökohdasta aloittaen voidaan kysyä käytännön opetuksessa, miten solidaarisempi yhteistoiminta ja oikeudenmukaisempi talous voivat rakentua. Kysymys ei ole tietokykykapitalismin tai uusliberalismin haastamisesta vaihtoehtoisella järjestelmällä, vaan pyrkimyksenä on pikemminkin sen tutkiminen, mikä taloudessa on jo jotakin muuta kuin yhtä ja samaa, kilpailullisten toimijoiden ja yksityisen vaurauden kartuttamisen määräämää, kapitalismikeskeistä maisemaa.

Uskomme, että moninaisen talouden lähestymistapa voi monipuolistaa yrittäjyyskasvatusta missä tahansa sitä toteutetaan. Se voi auttaa hahmottamaan yrittäjyyskasvatusta sananmukaisesti jälkikapitalistisena toimintana (ks. Alhojärvi & Tuomikoski 2022) eli tulkinnasta riippuen joko osana kapitalismin uusinta vaihtetta tai sen jälkeistä, siitä radikaalisti eroavaa yhteiskuntaa. Haaste on selvittää yhä uudestaan, ilman takeita tai pitäviä rajaviivoja, miten näiden kahden yhtä lailla perustellun ja tarpeellisen tulkinnan välille rakennetaan kussakin hetkessä merkityksellisiä ja kannattelevia eroja.

Lähteet

- Aho, A. 2021. Kestävän hyvinvoinnin mahdollisuuksia osuuskuntatyössä: Neljä pienosuuskuntaa eettisen päätöksenteon tiloissa. *Alue ja ympäristö* 50 (1), 70–88. <https://doi.org/10.30663/ay.99661>
- Alhojärvi, T. 2016. Merkkillinen hiljaisuusmatkailu: Toisintulkintoja hiljaisuudesta, luonnosta ja taloudesta. Teoksessa H. Järviluoma & U. Piela (toim.) *Äänimäismissä*. Kalevalaseuran vuosikirja 95. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 99–116.

- Alhojärvi, T. 2020. Critical Gibson-Graham: Reading capitalocentrism for trouble. *Rethinking Marxism* 32 (3), 286–309. <https://doi.org/10.1080/08935696.2020.1780667>
- Alhojärvi, T. & Tuomikoski, A. 2022. Käännös kapitalismin jäljissä. *Tiede & edistys* 47 (4), 243–250. <https://doi.org/10.51809/te.125854>
- Barnett, C. 2005. The consolations of 'neoliberalism'. *Geoforum* 36 (1), 7–12. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2004.08.006>
- Berglund, K. & Verduijn, K. (toim.) 2018. Revitalizing entrepreneurship education: Adopting a critical approach in the classroom. Lontoo: Routledge.
- Brunila, K. & Mononen-Batista Costa, S. 2010. Tiedon, työllisyyden, osaamisen, yrittäjyyden ja tasa-arvon eurooppalainen Suomi. Teoksessa K. Komulainen., S. Keskitalo-Foley, M.
- Korhonen & S. Lappalainen (toim.) Yrittäjyyskasvatus hallintana. Tampere: Vastapaino. 207–230.
- Brunila, K., Onnismaa, J. & Pasanen, H. (toim.) 2015a. Koko elämä töihin: Koulutus tietokykykapitalismissa. Tampere: Vastapaino.
- Brunila, K., Onnismaa, J. & Pasanen, H. 2015b. Johdanto. Teoksessa Brunila, K., Onnismaa, J. & Pasanen, H. (toim.) Koko elämä töihin: Koulutus tietokykykapitalismissa. Tampere: Vastapaino, 9–24.
- Cameron, J. 2020. Framing essay: The diversity of enterprise. Teoksessa J. K. Gibson-Graham & K. Dombroski (toim.) *Handbook of diverse economies*. Cheltenham: Edward Elgar, 26–39.
- Cantell, H. (toim.) 2015. Näin rakennat monialaisia oppimiskokonaisuuksia. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Foucault, M. 2010. Turvallisuus, alue, väestö. Suom. A. Paakkari. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Gibson-Graham, J. K. 1999. Queer(y)ing capitalism in and out of the classroom. *Journal of Geography in Higher Education* 23 (1), 80–85. <https://doi.org/10.1080/03098269985623>
- Gibson-Graham, J. K. 2006a. *A postcapitalist politics*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J.K. 2006b. The end of capitalism (as we knew it): A feminist critique of political economy. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Gibson-Graham, J. K. 2008. Diverse economies: Performative practices for 'other worlds'. *Progress in Human Geography* 32 (5), 613–632. <https://doi.org/10.1177/0309132508090821>
- Gibson-Graham, J. K. 2020. Reading for economic difference. Teoksessa J. K. Gibson-Graham & K. Dombroski (toim.) *Handbook of diverse economies*. Cheltenham: Edward Elgar, 476–485.
- Gibson-Graham, J. K., Cameron, J., Healy, S. & Talvikallio, E. 2019. Elävä talous: Yhteisen tulevaisuuden toimintaopas. Tampere: Vastapaino.
- Gibson-Graham, J. K. & Dombroski, K. (toim.) 2020. *Handbook of diverse economies*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Harni, E. 2022. Yrittäjyyskasvatuksen eetos ja politiikka myöhäiskapitalismissa. Tampereen yliopiston väitöskirjat 610. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-2424-7>
- Harni, E. & Pyykkönen, M. 2018. Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos. *Sociologia* 55 (3), 281–297.
- Healy, S. 2018. Corporate enterprise as commonwealth. *Journal of Law and Society* 45 (1), 46–63. <https://doi.org/10.1111/jols.12078>
- Healy, S., Özselçuk, C. & Madra, Y. M. 2020. Framing essay: Subjectivity in a diverse economy. Teoksessa J. K. Gibson-Graham & K. Dombroski (toim.) *Handbook of diverse economies*. Cheltenham: Edward Elgar, 389–401.
- Heikkinen, H. L. T. & Kauko, M. (toim.) 2023. Toimintatutkimus: Käytännön opas. Tampere: Vastapaino.
- Ikonen, R. 2006. Yrittäjyyskasvatus: Kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä. *SoPhi* 102. Helsinki: Minerva Kustannus. <http://urn.fi/URN:ISBN:952-5591-82-4>
- Ilonen, S., Peltonen, K., Laalo, H. & Hietanen, L. 2023. Kriittinen yrittäjyyskasvatustutkimus nyt ja tulevaisuudessa. *Ammattikasvatuksen aikakauskirja* 25 (4), 4–26. <https://doi.org/10.54329/akakk.141577>
- Jokinen, E. 2015. Tohkeisuus. Teoksessa E. Jokinen & J. Venäläinen (toim.) *Prekarisaatio ja affekti*. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 118. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 31–52. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-7125-0>
- Jokinen, E., Könönen, J., Venäläinen, J. & Vähämäki, J. (toim.) 2011. "Yrittäkää edes!" Prekarisaatio Pohjois-Karjalassa. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Keskitalo-Foley, S., Komulainen, K. & Naskali, P. 2010. Risiko Reipas riskinottaja. Koulutuspolitiikan tavoitteleva ihannekansalainen. Teoksessa K. Komulainen., S. Keskitalo-Foley, M. Korhonen & S. Lappalainen (toim.) *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino, 15–36.
- Komulainen, K., Keskitalo-Foley, S., Korhonen, M. & Lappalainen, S. (toim.) 2010. *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino.
- Komulainen, K., Korhonen, M. & Rätty, H. 2013. On entrepreneurship, in a different voice? Finnish entrepreneurship education and pupils' critical narratives of the entrepreneur. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 26 (8), 1079–1095. <https://doi.org/10.1080/09518398.2012.731530>
- Korhonen, M. 2012. Yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä kaikille? Uusliberalistinen hallinta, koulutettavuus ja sosiaaliset erot peruskoulun yrittäjyyskasvatuksessa. *Dissertations in education, humanities, and theology* 29. Itä-Suomen yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-61-0794-3>
- Korhonen, M., Komulainen, K. & Rätty, H. 2012. Opettajien tulkinnat yrittäjyyskasvatuksen tavoitteista diskursiivisena kamppailuna. *Kasvatus & Aika* 6 (1), 6–22.
- Koskela, M. 2020. Mitä on yrittäjyyskasvatus? Teoksessa M. Koskela & E. Tuomi (toim.) *Toisin tehty: Keskustelua ja koulusta*. Helsinki: Kustantamo S&S, 175–185.
- Koskinen, H. 2022. Towards startup-Finland? The shifting meanings of entrepreneurship in post-industrial Finland. *Annales Universitatis Turkuensis B* 572. Turun yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8807-5>
- Koskinen, M. & Puustinen, M. 2022. Yrittäjyyskasvatuksen retoriikka kansanedustajien puheissa 2004–2006. *Kas-*

- vatus & Aika 16 (1), 67–84. <https://doi.org/10.33350/ka.102996>
- Kovanen, S. 2021. Elinkeino toiminnan käytännöt ja reilun siirtymän mahdollisuudet Portugalin supistuvalla maaseudulla. *Alue ja ympäristö* 50 (2), 66–85. <https://doi.org/10.30663/ay.109125>
- Kyrö, P. 1997. Yrittäjyyden muodot ja tehtävä ajan mureksissa. *Jyväskylän studies in computer science, economics and statistics* 38. Jyväskylän yliopisto.
- Laalo, H. 2020. Yrittäjyys akateemisena mentaliteettina. Yrittäjämäärän normalisointi ja neuvottelu koulutuspoliittisessa kielenkäytössä ja yliopistokoulutuksen käytännöissä. *Annales Universitatis Turkuensis C* 495. Turun yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8128-1>
- Laalo, H. & Jauhiainen, A. 2019. Yrittäjyyttä akatemiaan! Suomalaisen yliopistokoulutuksen problematisoituminen yrittäjyysdiskurssissa. *Aikuiskasvatus* 39 (2), 92–107. <https://doi.org/10.33336/aik.82983>
- LOPS 2019. Lukion opetussuunnitelman perusteet. Määräykset ja ohjeet 2019:2a. Helsinki: Opetushallitus.
- Luukkainen, O. & Toivola, T. (toim.) 1998. Yrittäjyyskasvatus – mitä se voi olla? Esimerkkejä yrittäjyyskasvatuksesta toteutuksesta eri kouluasteilla. Kokkola: Chydenius-instituutti.
- Massey, D. 2005. *For space*. Lontoo: Sage.
- Miller, P. & Rose, N. 2010. Miten meitä hallitaan. Suom. R. Suikkanen. Tampere: Vastapaino.
- Mononen Batista-Costa, S. 2022. Yrittäjyys tyhjänä merkittäjänä: Tiedon ja subjektiivisen tuotanto yrittäjyyskasvatuksessa. Helsinki: Helsingin yliopisto. <https://doi.org/10.31885/9789515150585>
- Naskali, P. 2010a. Toistoa ja vastarintaa. Yliopisto-opiskelijat ja yrittäjyyskasvatus. Teoksessa K. Komulainen, S. Keskitalo-Foley, M. Korhonen & S. Lappalainen (toim.) *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino, 72–99.
- Naskali, P. 2010b. Yliopisto-opetus vaihdon ja lahjan taloudessa. Teoksessa K. Komulainen, S. Keskitalo-Foley, M. Korhonen & S. Lappalainen (toim.) *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino, 251–268.
- North, P. 2016. The business of the Anthropocene? Substantivist and diverse economies perspectives on SME engagement in local low carbon transitions. *Progress in Human Geography* 40 (4), 437–454.
- OKM. 2017. Yrittäjyyslinjaukset koulutukseen. Opetus- ja kulttuuriministeriö. <https://okm.fi/documents/1410845/4363643/yrittajyyslinjaukset-koulutukseen-okm-2017.pdf>. (Luettu 14.12.2023.)
- Parkkari, P. 2019. Doing entrepreneurship promotion: A critical, practice theoretical study of entrepreneurship. *Acta electronica Universitatis Lapponiensis* 262. Lapin yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-337-153-8>
- Parkkari, P. 2020. Yrittäjyyskasvatuksen ”ehjän polun” rakentuminen yrittäjyyskasvatuksen strategioissa. *Ammattikasvatuksen aikakauskirja* 22 (4), 9–25.
- Peltonen, K., Niiranen, S., Ikäheimonen, T. & Oikkonen, E. 2021. Katsaus suomalaisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen nykytilaan ja tulevaisuuden suuntiin. *Ammattikasvatuksen aikakauskirja* 23 (1), 4–26.
- POPS 2014. Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet. Määräykset ja ohjeet 2014:96. Helsinki: Opetushallitus.
- Pyykkönen, M. 2014. Ylistetty yrittäjyys. *SoPhi* 127. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5844-2>
- Savinotko, P. 2022. Omakätisen ruoantuotannon monilajiset taloudet. Tampereen yliopiston väitöskirjat 690. Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-2612-8>
- Sedgwick, E. K. 2003. *Touching feeling: Affect, pedagogy, performativity*. Durham, NC: Duke University Press.
- Sirén, B.-E. (toim.) 1994. Yrittäjyys koulussa: Opiskelulauneistoa yrittäjyydestä. Helsinki: Opetushallitus.
- Viren, E. 2019. Yli punaisen virran: Yrittäjyys, vastarinta ja uudet riiston muodot. *Aikuiskasvatus* 39 (2), 144–150. <https://doi.org/10.33336/aik.82986>
- Viren, E. & Vähämäki, J. 2011. Perinnöttömien perinne. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Viren, E. & Vähämäki, J. 2015. Mitä on tietokykykapitalismi? Teoksessa K. Brunila, J. Onnismaa & H. Pasanen, H. (toim.) *Koko elämä töihin: Koulutus tietokykykapitalismissa*. Tampere: Vastapaino, 25–57.
- Virtanen, A. 2006. Biopoliittisen talouden kritiikki. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Vähämäki, J. 2009. *Itsen alistus*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- YES. 2023. Yrittäjyyskasvatus: Selviytymisopas päättäjille. Valtakunnallinen YES ry. <https://yesverkosto.fi/selviytymisopas>. (Luettu 14.12.2023.)
- Ylöstalo, H., Anttila, A.-H., Berg, P. & Härmä, V. 2018. Uuden työn joustavat ruumiit. *Työelämän tutkimus* 16 (2), 113–125.

Saapunut toimitukseen: 22.12.2023
Hyväksytty julkaistavaksi: 11.6.2024

Tutkimusta on rahoittanut Alhojärven osalta Koneen säätiö.